

THE MINIATURES IN THE MEDIEVAL ILLUSTRATED PSALTERS AS EXEGESIS OF THE TEXT

Stefka Kancheva

“St Cyril and St. Methodius” University of Veliko Turnovo, Bulgaria

Abstract: *The Psalter is the Bible book most used in Orthodox worship. In the Middle Ages, illustrated psalters spread, and miniatures with New Testament subjects appeared on their pages. The paper shows the direct connection between the miniatures with a New Testament character and the worship of the Orthodox Church and confirms the perception of the Psalter in the Church as a book of prophecies.*

Keywords: *Psalter; Miniatures; Exegesis.*

МИНИАТЮРИТЕ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ИЛЮСТРОВАНИ ПСАЛТИРИ КАТО ЕКЗЕГЕЗА НА ТЕКСТА

Стефка Кънчева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

Въведение

Най-употребяваната книга в православното богослужение, „майка за всички книги“ (Vzdornov, 1978), „съкровищница на добрите учения“ (Basil the Great, 1911) – това са само някои от определенията, които се отнасят към книга Псалтир, най-разпространената книга във византийския свят (Cutler, 1976). В Псалтира „пулсира животът на старозаветния човек с неговата вяра и светоглед, копнежи, замисли и съдба“ (Shivarov, 1994).

Название и употреба на книга Псалтир

Наименованието на книгата идва от гръцката дума ψαλμός - песен, която се съпровожда със струнен музикален инструмент (евр. מִזְמוֹר – свирене на музикален инструмент) (Steinberg, 1878: 250). Седемдесетте превеждат по този начин еврейското название תהלים (букв. възхвала) (Shivarov, 1976). Чрез Septuaginta споменатото гръцко наименование се възприема и в християнския свят, обикновено само с малко фонетична разлика. Светите братя Кирил и Методий оставят гръцката дума непреведена и така до днес старозаветната книга носи наименованието Псалтир, а отделните ѝ песни се наричат псалми (Shivarov, 1976).

Давид – един от царете на обединеното царство (1004-965), не се нарича пророк в Стария Завет. Но в периода на Втория храм (Кумран)¹ и в Новия Завет (Деян. 2:30-32) започва да се признава за пророк. Тази тълкувателна традиция е категорично възприета и утвърдена в Църквата.

В Новия Завет се намират 360 цитата² от Псалтира, включително и косвени – повече от всяка друга старозаветна книга и $\frac{1}{4}$ от всички цитати от Стария Завет (Petrov, 2020). Древната Църква създава свое песенно богатство, но псалмите остават да заемат важно място в християнското богослужение и в живота на християнина. Раннохристиянските автори продължават екзегетическата традиция от Новия Завет и за тях основното тъкувание остава христологичното, където псалмите се разглеждат като пророчества за Христа (Petrov, 2020).

Псалтирът е богослужебната книга на Църквата в собствен смисъл на понятието и също източник на всички химнографски книги. Не би било преувеличено да се каже, че почти всичката църковна химнография по предназначение представлява припеви на псалмите и песните на Псалтира (Kancheva, Yordanov, 2016). Това, разбира се, не е случайност. Църквата чрез изясненията на светите отци вижда как Псалтирът “пророчества за бъдещето, възвежда в памет събития, дава закон за живота и показва правила за деяния” (Basil the Great, 2008).

В почти всеки псалом се възвестява за пришествието на Спасителя, и за това, че Той ще дойде като истински Бог (Athanasius the Great, 1994). Именно поради пророческия си характер цели псалми или части от тях са вплетени в богослужението. Псалтирът е най-употребяваната книга в богослужението на православната Църква³. Затова не е изненадващо, че сред гръцките манускрипти най-много на брой са тези на псалтира. Както и сред илюстрираните ръкописи тези на псалтири са по-многобройни от всички останали илюстрирани книги на Septuaginta (Weitzmann, 1980).

Видове богослужебни Псалтири

В богослужебното предание на Църквата има два вида псалтири. Единият е свързан с монашеските устава, който остава в употреба до днес. Той съдържа 150-те (151) псалми на книга Псалтир, разделени на 20 катизми, а те от своя страна – на по три антифона; към псалмите се прибавят и 9-те песни (оди) от Стария и Новия Завет. Другият тип псалтир принадлежи към азматическия богослужебен чин. В него псалмите са разделени на 68 антифона, всеки със свой припев, като нечетните имат припев *Аллилуия*. След антифоните са поместени 9-те песни, които съставляват антифоните за събота, и към тях още няколко други песни от Писанието като

¹ Давид се отбелязва в свитъка Псалми (11QPs^a) като създал псалмите чрез пророчество, дадено му от Най-Светия. Кумранската община признава Псалтира като пророческа книга.

² От тях 265 уникални, т.е. без повторение.

³ Псалтирът съставлява основата на ежедневния богослужебен кръг – псалмите участват във вечернята (напр. т.н. предначинателен псалом (Пс. 103), шестопсалмието по време на утренията, псалмите в часовете и изобразителните, катизмите, макар че се четат най-вече в манастирските храмове.

молитвата на цар Манасия, на св. Симеон Богоприемец. В края обикновено е изписан *Утринният химн*, т. е. наричаното днес *Велико славословие* (Kancheva, Yordanov, 2016).

Илюстрираните средновековни псалтири

Освен наративните миниатюри, които изобразяват старозаветни сцени, най-често от живота на св. цар Давид, още в първите образци на илюстрираните псалтири, какъвто е Хлудовият псалтир, се появяват и голям брой сцени с новозаветен характер (в Хлудов около 80, Walter, 1986). Те са явно тълкуване на псаломския текст с ясно изразена връзка псалом–богослужение, дължаща се на пророчествата и предобразите в псалтира. Миниатюрите отразяват литургичната практика и са свързани с литургичната употреба на съответния псалом, следователно отразяват литургичната екзегеза на псалома.

Във времето, когато все още не съществува книгопечатането и създаването на една книга е подвиг и изкуство, на Псалтира се отделя особено внимание. В последния век особено се засилва интересът към илюстрираните псалтири, след като излизат най-вече и стават достояние на науката няколко паметника от средновековието – Хлудовия, Томичовия и Киевския псалтир. Поредицата от ръкописи на илюстрирани псалтири може да бъде продължена и с Парижкия, Мюнхенския, Синайския псалтир, псалтира от манастира Пантократор, Теодоровия псалтир и др.

Хлудов псалтир

Към азматическия вид принадлежи и ръкопис ГИМ, гр. 129-Д, известен повече с названието Хлудов псалтир. Донесен е от Атон през 1847 г. от В. И. Григорович, по-късно продаден на А. Н. Лобков. От 60-те год. на XIX в. вече се намира в сбирката на Алексей Хлудов, откъдето получава и името си. Ръкописът е на гръцки език, съдържа 169 пергаментни листа и по палеографски признаци се отнася към IX в. или по-точно не по-късно от IX в., и се определя като един от най-ранните псалтири с маргинални миниатюри, които са 209 на брой (Kondakov, 1878, Grabar, 1983). Както отбелязва Кондаков, „произходът на ръкописа от Атон в никакъв случай не указва на мястото на неговото написване” (Kondakov, 1878) и обикновено от изследователи се причислява към ръкописите, произлизащи от Студийския манастир. Както пише обаче Николай Малицки, свързването на ръкописа с този манастир въз основа на антииконоборските миниатюри е погрешно, предвид принадлежността му към друг тип богослужение – това на Великата църква (Malitsky, 1927)⁴.

⁴ Maria Evangelatou отбелязва, че византистите предполагат като поръчители и потребители на тези псалтири хора, приближени до патриаршеския кръг на Константинопол. Видни личности, които са сред предполагаемите притежатели или допринесли за концепцията на псалтирите са патриарх Методий (843-847), Фотий (858-867 и 877-886) и Григорий – епископът на Сиракуза, приятел на двамата патриарси и самият той художник и главният съветник на Методий – Михаил Синкел(ос) (Evangelatou, 2009).

Класификация на илюстрираните псалтири

С развитието на изследванията на илюстрираните псалтири, започват и опитите за класифицирането им в редакции или семейства. Класификацията, която е най-разпространена сред кодиколозите, е делението на илюстрираните псалтири на две редакции: аристократична и манастирска, означавани често като I и II (Djurova, 1974, Kondakov, 1878, Djurova, 1990). За първи път за такова деление споменава Ф. И. Буслаев⁵ (Djurova, 1990). Характерно за I редакция, аристократична или парижка, по името на Парижкия псалтир (Paris. gr. №139, Парижка национална библиотека) е, че миниатюрите най-често заемат цял лист и са повече в контекста на Стария Завет⁶. Втората редакция, наричана манастирска или Берберинска (по името на псалтира от ръкописния фонд Берберини Vat. gr. 372) според мнението на проф. Аксиния Джурова „е възникнала във връзка с тълкуванията на псалмите от църковните отци“ (Djurova, 1974). Както отбелязва Kurt Weitzmann тези псалтири съдържат много сцени от живота на Христос, Неговите чудеса и страдания, които са адаптирани от илюстрираните евангелия. Изображението е свързано със специфична дума или фраза, за да стане ясна за читателя връзката, която се прави между картина и текст (Weitzmann, 1960). Характерно за тази редакция е, че миниатюрите са разположени в полето на текста. При ръкописите от тази група има явно задълбочаване на христологичното тълкуване на псалмите – резултат както от светоотеческите тълкувания, така и от мястото на съответните псалми в богослужението на Православната църква и особено участието им в службите за определени празници. Така вече в полето на псалтира се появяват много често новозаветни сцени – явно тълкуване на псаломския текст с ясно изразена връзка псалом-богослужение-миниатюра. Като прототип на манастирската редакция илюстрирани псалтири се определя Хлудовият псалтир (IX в.), макар че напоследък има учени, които оспорват възникването му в манастирска среда (Djurova, 1974). Към тази редакция се причисляват и Томичовия (XIV в.), Киевския (XIV в.), Мюнхенския (края на XIV в.), Годуновския (XIV в.) псалтири. Поради спорното място на възникване на някои от ръкописите, в последните години често се споменава делението на псалтирна редакция с маргинални миниатюри и редакция с миниатюри на цяла страница (Djurova, 1990). Не всеки псалтир с миниатюри може да бъде лесно причислен към едната или другата група, но класификацията се приема от учените (Weitzmann, 1960).

По-нататък в изложението вниманието ни ще бъде насочено към псалтирите от манастирската редакция или тези, с маргинални миниатюри. Причината? – Възникването им след IX в. – времето на оформено вече православно богослужение

⁵ Според Kurt Weitzmann (Weitzmann, 1960) това деление е въведено за първи път от J.J. Tikkanen (Tikkanen, 1903). Георги Парпулов (Parpulov, 2004) отбелязва, че делението на аристократична и монашеска редакция е въведено първо от Никодим Кондаков (Kondakov, 1878), а термините „монашески“ и „аристократичен“ са използвани за първи път от А. Springer (Springer, 1880).

⁶ Както отбелязва К. Weitzmann новозаветните сцени не са обичайни за аристократичните псалтири, освен Благовещение и срещата на св. Богородица и Елисавета, които са обичайните илюстрации към богородичната песен (Лука 1:46-55) както и сцените със Захария, свързани с одата/песента на Захария (Лука 1:68-79). Но като се оставят настрана илюстрациите на песните, аристократичните псалтири съдържат миниатюри от цикъла на живота на Давид (Weitzmann, 1960).

и типик и отразеното в тях литургично тълкуване на текста. Връзката псаломски текст – богослужение – светоотеческо тълкуване – миниатюра ще бъде подкрепена с примери основно от Хлудовия псалтир – като прототип на редакцията.

Миниатюрата като тълкуване на текста

Още в началото на XX в., с нарастването на проучванията на илюстрираните псалтири се задава въпросът: как текст без повествование, какъвто е псаломският, може да получи толкова много илюстрации (напр. Хлудов – 209, Берберинов (Barb.gr. 372, XI–XII в.) – над 300, Томичов – 109). Марта Щепкина и Jacob Tikkanen единодушно заявяват, че „това е възможно поради факта, че определени стихове участват в богослужението.” (Djurova, 1990). Tikkanen заключава, че „пророческият характер на псалмите като предобрази на новозаветните събития, дава възможност на византийския майстор да илюстрира такъв „невзрачен текст” (Tikkanen, 1903; Djurova, 1990). Jacob Tikkanen полага основите на изучаването на христологичните теми във византийските псалтири с маргинални миниатюри. Според него миниатюрите, които илюстрират определен стих от псалм, понякога са повлияни от цитирането на определения стих в Новия Завет, понякога - от светоотеческите коментари. В други случаи той предполага близост с литургичните текстове (Walter, 1986). Последващите проучвания на псалтирите от IX в. показват обаче превес на литургичното влияние над светоотеческите коментари – за това говори фактът, че стихове, които се тълкуват христологично от светите отци, но не участват в такъв контекст в богослужението, съответно не са илюстрирани с христологична миниатюра (Evangelatou, 2009) или при промяна на богослужението се променя и миниатюрата (Kancheva, Yordanov, 2016).

Относно миниатюрите на Хлудовия псалтир и на Псалтира от Пантократор Leslie Brubaker пише, че те „обучават зрителя в правилното тълкуване на псалома.” (Brubaker, 2001). Миниатюрите на псалтира бихме могли да наречем образно „тълкуване в багри”. Още от Хлудовия псалтир (IX в.) до образците от XVI в. ясно се очертава една приемственост в псалтирните миниатюри, които утвърждават връзката Стар-Нов Завет и ясно изразеното и изобразено христологично тълкуване на псаломския текст, повлияно най-вече от литургичната употреба на съответния псалом. Както посочва Georg Braulik, „христологията на ранната Църква до голяма степен би могла да бъде описана като христология на псалмите, описваща Исус Христос както е описан в псалмите и както е изтълкуван от тях.” (Braulik, 2004). Миниатюрите на псалтира представляват още един семантичен пласт, „който отнася илюстрираната глоса към употребата на съответния пасаж от псалома в богослужението. Този пласт – пише проф. Джурова – предполага екзегетическа култура и у този, който поръчва ръкописа, и у тези, които го изпълняват. Не на последно място той изисква и литургични познания.” (Djurova, 1990). Anthony Cutler подчертава, че „целият апарат, обкръжаващ тези текстове е замислен за литургични цели.” (Cutler, 1981). Христологичните сцени, според Maria Evangelatou, биха могли да имат и мнемонична цел – по визуален път помагат да се запомни христологичното тълкуване на псалома (Evangelatou, 2009).

От всичките над двеста миниатюри ще се спрем на няколко примера, които показват явната връзка с богослужението и потвърждават тезата, че миниатюрите с новозаветни сюжети се появяват основно във връзка с богослужението, и понякога не са повлияни от светоотеческите тълкувания на съответния псалом. Тълкувателите (включително и светите отци) могат да не са на едно мнение, дори понякога да си противоречат. Не е така с литургичната практика на Църквата, която намира „златната среда“ и предава богословието и живото предание на Църквата.

Потвърждение, че илюстрираните псалтири от IX в. (и в частност Хлудовия псалтир) отразяват литургичната практика, се намира в самия тест: в ръкописа се съдържат литургични бележки – като катизма, слава, които показват разделението на псалтира според азматическия чин (Evangelatou, 2009).

Примери

Псалом 2

Първият пример, е свързан с миниатюрите на Пс. 2. Още в речта на св. ап. Петър на Петдесетница Пс. 2:2 е посочен като изпълнено пророчество *„Защото наистина се събраха в тоя град против Светия Твой Син Исуса, Когото си Ти помазал, Ирод и Понтий Пилат с езичниците и с народа израилски, за да сторят това, което Твоята ръка и Твоята воля бе предопределила да стане.“* (Деян. 4:26–27). Като пророчество за злоумишлението към Христа Пс. 2:2 се тълкува от св. Атанасий Велики. Псалом 2:2 *„Въстават царете земни. И князете се съвещават заедно против Господа и против Неговия Помазаник“* е прокимен (със стих Пс. 2:1: *„Защо се вълнуват народите, и племената замислят суетни неща?“*) е прокимен на Велики четвъртък и първи стих от първия антифон от Последованието на светите и спасителни страдания на нашия Господ Исус Христос. Псалом 2 се чете по време на първия от Царските часове на Велики петък. От употребата в богослужението е видно, че Църквата приема този текст като пророчество за последните дни от земния живот на Господ Исус Христос. Пс. 2:7 *„Господ Ми каза: Син Мой си Ти; Аз днес Те родих“*, със стих 2:8 (*„искай от Мене, и ще Ти дам народите за Твое наследство, и всичко до край-земя - за Твое владение“*) е прокимен преди третата паримия (от Михей) и преди апостола на вечернята за Рождество Христово. Свети Атанасий Велики пише, че *„Аз днес Те родих“* показва и рождението по плът, „защото думата „днес“ показва време и е употребена в значение на раждане във времето. Следователно, за човешко раждане се разбират и следващите думи: *Те родих*. Виждаш ли – пише св. Атанасий – как Отецът отнася към Себе Си и рождението по плът на единородния Христа.“ (Athanasius the Great, 2011).

В Хлудовия псалтир към този псалом има две миниатюри в полето на л. 26 – първата от тях е разположена горе в ляво на листа и се отнася до 2:1 – изобразява съвещанието за залавянето на Христос. Втората миниатюра е разположена почти в цялото ляво поле до текста и обхваща и част от долното поле на листа и въобще не е изненадващо, предвид богослужебната употреба на Пс.2:7,

че изобразява Рождество Христово и овчарите във Витлеемското поле. (вж. Изобр.1)⁷.

Изображение 1⁸.

Псалом 4

Следващият псалом, при който срещаме миниатюра с новозаветен сюжет, е Пс. 4. Защо е така, при условие, че текстът привидно не съдържа пророчество за новозаветно събитие? В тълкуванието си на Псалтира св. Василий казва относно Пс. 4: „Псалом 4 съдържа пророчество за възкресението от мъртвите. Сега хората са познали Лицето на Бога Отца – Христа Спасителя, Неговия Свят Кръст, тайната на Тялото Христово, Неговата животворяща Кръв, елея на миропомазанието” (Basil the Great, 2009). Според свети Атанасий Велики „светлината на света – това е Христос.

⁷ В Томичовия псалтир на л. 5 е разположена миниатюрата, която се отнася за Пс.2:2. Миниатюрата е разположена в средата на листа и разделя Пс.1 и Пс.2. Състои се от две части – първата част е разположена в ляво и представлява залавянето на Христос; втората – в дясната половина – съденето на Христос (повече за иконографията на миниатюрата вж. Djurova, 1990). Характерно за миниатюрите в Томичовия псалтир е, че те обикновено стоят в началото на псалома, не са разположени маргинално, а централно в полето на листа и така сякаш „задават” тълкуванието на текста, който следва да се прочете. В Киевския псалтир миниатюрите към Пс. 2 са разположени на два листа: на л.3а в дясното поле на листа е разположена сцената „Залавянето на Христос”, а в полето под текста – съденето на Христос. Миниатюрата, която се отнася за Пс.2:7 е разположена на лист 3b в лявото поле на листа и изобразява Рождество Христово.

⁸ Всички изображения в публикацията се цитират по (Shchepkina, 1977).

Той ни е научил да познаваме истинските блага, от които придобиваме мислено веселие на ума и сърцето.“ (Athanasius the Great, 2011). Свети Йоан Златоуст в беседата си върху псалом не го свързва с Кръста, а с човеколюбието, покровителството и промишлението Божие, към които отнася „светлина“ и както изобразеното на откритото лице е очевидно за всички и не може да се укрие, така и е невъзможно да не се узнае Божия промисъл (St. John Chrysostom, 1899). Кирил Александрийски отнася „светлината на лицето си“ към единородния Син Божий (Cyril of Alexandria, 2011). В този случай миниатюрата е в явна връзка с богослужебната употреба на псалом. По време на вечернята на Въздвижение на честния и животворящ Кръст Господен в самогласната стихира на литията на гл. 1 на св. Андрей Йерусалимски цитат от Пс. 4:7 е вплетен във възхвалата на Христовия Кръст. Същият стих е и причастен по време на литургията за Въздвижение на Честния и Животворящ Кръст Господен.

В Хлудовия псалтир миниатюрата⁹ относно Пс. 4:7 се намира на л. 4 и е разположена в дясното поле. Представя кръст с медальон, в който е изобразен Господ Иисус Христос, а пред него – Давид. Миниатюрата е придружена от текст: Δα(υ)δ προφητεύει πρὸς τὸν σταυρόν. (вж. Изобр. 2).

Изображение 2.

⁹ За сравнение в Киевския псалтир миниатюрата е разположена в лявото поле на листа и показва сцена на Разпятието. Над самата миниатюра е поставен надпис: „Разпятие“.

Псалом 18

„Небесата проповядват славата на Бога, и за делата на ръцете Му възвестява твърдата” (Пс. 18:2) със стихове 18:3,5 („Ден на ден реч предава, и нощ на нощ знание открива”, „Техният звук се носи по цяла земя, и техните думи до краищата на вселената”) е първи антифон на литургията за Петдесетница. Пс. 18:5 е прокимен за Петдесетница (със стих 18:2) и прокимен за четвъртък (денят на апостолите). Това, което се говори в псалома за небето е приложимо и към апостолите: и те по цялата земя проповядват за Бога и за Неговата слава, а за такава проповед ги е направило способни слизането на Светия Дух над тях на Петдесетница (Skaballanovich, 1916). Свети Атанасий Велики отнася този псалом към първоначалната проповед на апостолите сред езичниците (Athanasius the Great, 2011). В Хлудовия псалтир миниатюра изобразява мисията на апостолите (вж. Изобр. 3)¹⁰. И ако изобразяването на Петдесетница, както е в Томичовия псалтир, се основава на участието на стихове от псалома в службата за този празник, то изобразяването на проповедта на апостолите се основава на факта, че стих от псалома е прокимен за четвъртък, денят, посветен на апостолите.

Изображение 3.

¹⁰ В Томичовия псалтир миниатюрата е Петдесетница – слизането на Светия Дух над апостолите. Както отбелязва проф. Аксиния Джурова, изобразяването на Петдесетница като миниатюра за този псалом „се среща само в два псалтира – Мюнхенския и Томичовия, докато във византийските е представена мисията (проповедта) на апостолите” (Djurova, 1990).

Псалом 21

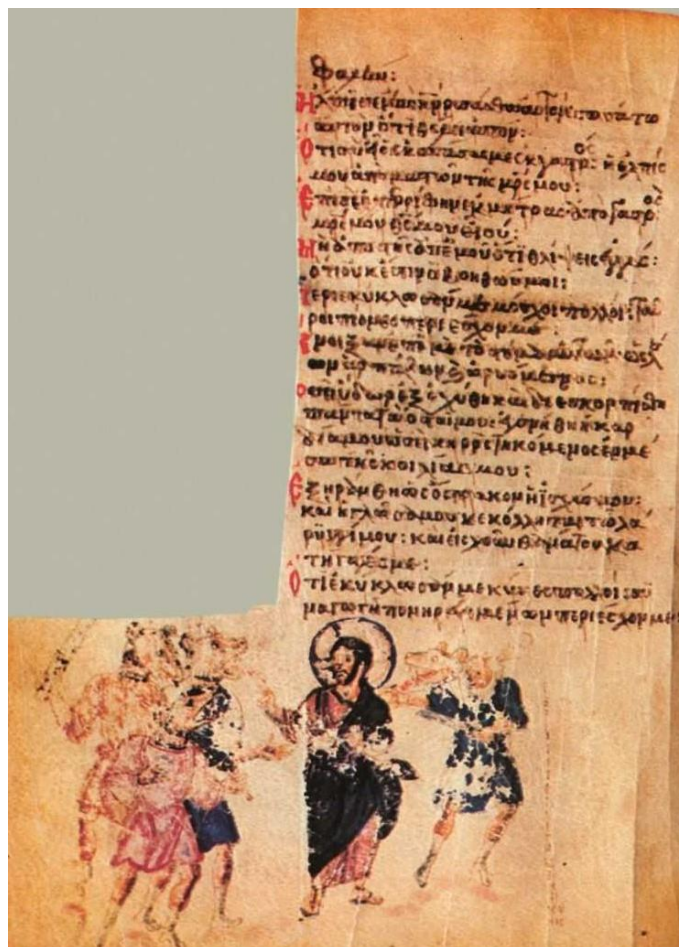
Псаломът е с ясно пророческо значение и миниатюрите към него не са изненадващи – обикновено се илюстрира с Разпятието. Богослужебната употреба на псалома е съсредоточена около Велики петък – четете се на първия от царските часове на Велики Петък; Пс. 21:19 „*делят помежду си дрехите ми и за одеждата ми хвърлят жребие*” е прикомен преди VII евангелие (зачало 113 от Матей) от Последованието на светите и спасителни страдания на нашия Господ Иисус Христос, стих на самогласната стихира на гл. 2 след XI евангелие (зачало 61 от Иоан) и стих между тропарите на IX час на царските часове и прокимен след първата паримия (Изм. 33:11–23) на вечернята на Велики петък.

Изображение 4.

Предвид всичко горепосочено като литургична употреба на Пс. 21 в Хлудовия псалтир миниатюрата е Разпятието на Господ Иисус Христос. Разположена е от дясната страна на текста, макар и повредена, ясно се забелязва приковаването на Кръста (Изобр. 4). Втората миниатюра е разположена на следващия лист, чиято горна лява половина липсва. Миниатюрата се намира в долното поле на листа и изобразява залавянето на Христос – Той е обкръжен от четирима войници, но интересното е, че те са с кучешки глави (Изобр. 5). Тази миниатюра се отнася към Пс. 21:17^a „*Защото псета ме окръжиха, сбирщина злосторници ме обиколи*” и може

би към Пс. 21:21 – „избави от меч живота ми, и от псета – самотната ми душа.”¹¹.

Изображение 5

Псалом 38

Първата миниатюра е разположена на л. 37б и се отнася до ст. 2 – изобразява Христос, Който говори на апостол Петър. Втората миниатюра е разположена на л. 38. Отнася се до ст. 10 показва св. апостол Петър, който говори на Христа. Иисус Христос е обкръжен от стражи (Изобр. 6). Щепкина свързва миниатюрата с Ис. 53:7 („Той бе измъчван, но страдаше доброволно и уста Си не отваряше...”)

¹¹ В Томичовия псалтир на Пс. 21 са посветени две миниатюри – на л. 35б – Разпятие (Пс. 21:17–18) и на л. 36б – Разделяне на дрехите (Пс. 21:19). Миниатюрата на разпятието заема цялата долна половина на л. 35б, а разделянето на дрехите почти целия л. 36б. Иконографията на миниатюрата не е обичайната за сцената „Разделянето на дрехите” и е много подробно проучена от проф. Аксиния Джурова. (Вж. Djurova, 1982). В Киевския псалтир на този псалом са посветени три миниатюри, разположени в дясното поле и под текста. Първата изобразява Христос, обкръжен от четирима войници с копия. Интересното е, че и тук главите на войниците са кучешки, също като вече посочената миниатюра от Хлудовия псалтир. Надежда Тодорова и Erin-Lee McGuire отбелязват, че войниците „са облечени в стила на Византия от XI в.” (Todoranova and McGuire, 2003). Втората миниатюра е Разпятието, както в останалите два псалтира, и се отнася към Пс. 21:17б „пробиха ми ръце и нозе”. Третата миниатюра в долното поле на л. 28 изобразява трима мъже, от които единият е седнал върху купчина дрехи и се отнася към Пс. 21:19 „делят помежду си дрехите ми и за одеждата ми хвърлят жребие”.

(Shcherkina, 1977: 38 оп). Перикопът от Исаия 52:13–54:1 е паримия по време на VI час на Велики петък.

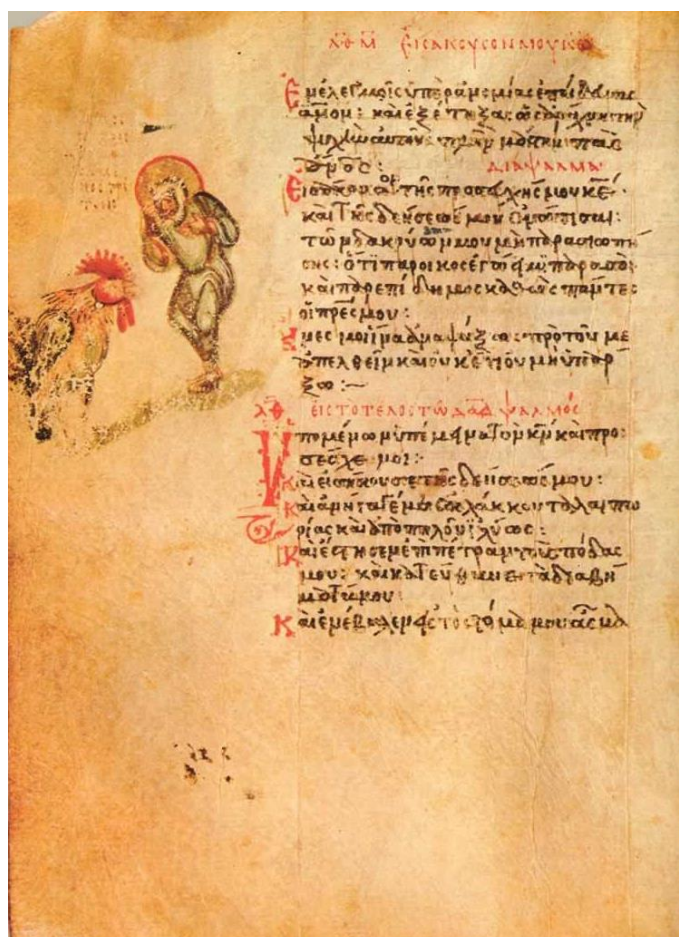

Изображение 6.

Третата миниатюра (л. 386) се отнася до ст. 13 и представя апостол Петър, който плаче, а пред него стои ненормално голям петел (вж. Изобр. 7). Според Валтер (Walter, 1986), ремарката в Хлудов е взета от тропара διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων/“Поради страх от юдеите“, който се използва по време на III час на Велики Петък, в който и този псалом се цитира: „Поради страх от иудеите, Твоят близък приятел Петър се отрече от Тебе, Господи, и ридаейки викаше така: „Не пренебрегвай моите сълзи, защото обещах, че ще Ти остана верен, но не го направих!“. Приеми и нашето покаяние и ни помилуй“¹².

¹² Превод: Постен Триод. Одраница, 2017, с. 423.

Изображение 7.

Може да се долови и алюзия на 7 антифон към ст. 13 (след III евангелие от Последованието на светите и спасителни страдания на Нашия Господ Иисус Христос) – „Отричайки се за трети път, Петър тозчас проумя реченото му и Ти принесе сълзи на покаяние: „Боже, бъди милостив към мене и ме спаси!“.

Видна е връзката на участието на стихове от псалома в богослужебните последования за Велики петък, макар и само с цитати или алюзии на стихове от псалома. Наред с паралела с Ис. 53 – една от паримиите на часовете на Велики петък, се обясняват и миниатюрите, изцяло съсредоточени около предателството, залавянето на Господ Иисус Христос и отричането на апостол Петър.

References

- Athanasius the Great. (1994).** Works of our holy father Alexander the Great, Archbishop of Alexandria. Part four. Moscow (in Russian). / [Атанасий Велики (1994). Творения иже во святыхъ отца нашего Аѳанасія Великаго, Архїепископа Александрїйскаго. Часть четвертая. Москва, Русия, 1994].
- Athanasius the Great. (2011).** Interpretation of the Psalms. Moscow (in Russian). / [Святитель Афанасий Великий. Толкование на псалмы. Москва], 2011], Publisher: Blagovest, ISBN 978-5-9968-0115-2, 527 pages.

- Basil the Great (1911).** Works of our holy father Basil the Great, Archbishop of Caesarea in Cappadocia. New revised translation of the Moscow Theological Academy. Volume I, Saint Petersburg, Russia, 2011 (in Russian). / [Василий Велики (1911). Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, Архиепископа Кесарии Каппадокийския. Новый исправленный переводъ Московской Духовной Академии. Томъ I. Санкт Петербург, Россия, 1911].
- Basil the Great. (2008).** Discourse on the first part of the first Psalm. – in: Works of Saint Basil the Great, item 1 (part 2). Mount Athos (in Russian). / [св. Василий Велики (2008) Беседа върху първата част на псалом първи. // Творения на светителя Василий Велики, т.1 (част 2). Света Гора, Атон], 411 pages.
- Basil the Great. (2009).** Divinely inspired Psalter. Key to Understanding. Moscow (in Russian). / [Василий Велики (2009). Боговдохновенная Псалтирь. Ключ к разумению. Москва], Publisher: Sibirskaia Blagozvonnica, 480 pages.
- Cyril of Alexandria (2011).** Interpretation of the Gospel of John. Book I. Moscow (in Russian). / [Кирил Александрийски (2011) Толкование на Евангелие от Иоанна. Книга I. Москва, Россия, 2011], ISBN 978-5-91362-464-2, 990 pages.
- Djurova, A. (1974).** The miniatures of the Tomich Psalter: a contribution to the study of Bulgarian manuscripts decorated with miniatures from the 14th century (PhD dissertation abstract, in Bulgarian). Sofia, Bulgaria. / [Джурова, А. (1974). Миниатюрите на Томичовия псалтир: принос към проучване на украсените с миниатюри български ръкописи от XIV в. (афтореферат). София, България], 30 pages.
- Djurova, A. (1990).** The Tomic Psalter, vol. 1. (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria. / [Джурова, А. (1990). Томичов псалтир. Т.1., София, България, 1990], 247 pages.
- St. John Chrysostom (1899).** The works of our holy father John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, vol. 5, part one. Saint Petersburg, Russia (in Russian). / [Иоанн Златоуст (1899). Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольскаго. Томъ Пятый, книга первая. Санкт Петербург, Россия, 1899].
- Todoranova, N., Erin-Lee McGuire (2003).** The Kiev Psalter of 1397: An Analysis. Published online (2003).
- Kondakov, L. (1878).** Miniatures of the Greek manuscript of the Psalter of the 9th century from the collection of A. I. Khudov in Moscow. Moscow, 1877 (in Russian). / [Кондаков, Н. Л. (1878). Миниатюры греческой рукописи Псалтири IX века изъ собрания А. И. Худова въ Москвѣ. Москва, 1878].
- Kancheva, Yordanov (2016).** Kancheva, St., Daniel Yordanov. "David's prophecies for the resurrection" - from psalmody to miniature." – in: Sacred Scripture in Church Tradition (collection of reports from a scientific conference, held from 8 to 11 October 2014, Department of Biblical and Systematic Theology, Orthodox Theological Faculty, VTU "St. St. Cyril and Methodius"). Sofia, Bulgaria (in Bulgarian). / [Кънчева, Ст., Д. Йорданов (2016). „Давид пророчества за възкресението” – от псалмодия до миниатюрата”. – в: Свещеното Писание в църковното предание (сборник доклади от научна конференция, проведена от 8 до 11 октомври 2014 г., катедра Библейско и систематическо богословие, Православен богословски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“).София, 2016] ISBN - 978-954-2972-50-1, 14 pages.

- Malitsky, N. (1927).** Features of Palestinian and eastern iconography in the Byzantine psalter with illustrations in the margins like Khludovskaya. – in: *Seminarium Kondakovianum: recueil d'etudes. Archeologie. Histoire de l'art. Études Byzantines*, I. Prague, 1927 (in Russian). / [Малицкий, Н. (1927). Черты Палестинской и восточной иконографии въ византийской псалтири съ иллюстраціями на поляхъ типа Хлудовской. - *Seminarium Kondakovianum: recueil d'etudes. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines*, I. Prague, 1927], 7 pages.
- Petrov, A. (2020).** Psalms in the New Testament. – in: *Orthodox encyclopedia* edited by Patriarch of Moscow and All Russia Kirill. Vol. 58, Moscow, Russia, 2020 (in Russian). / [Петров, А. (2020). Псалтирь в Новом Завете. – в: *Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*. Т. 58, Москва, 2020], ISSN 978-5-89572-065-3, 13 pages.
- Skaballanovich, M. (1916).** Skaballanovich, M. Christian holidays: Pentecoste. Kyiv, 1916 (in Russian). / [Скабалланович, М. (1916). Христианския празници: Петдесетница. Киев, 1916].
- Shchepkina, M. (1977).** Miniatures of the Khludov Psalter. Moscow, Russia, 1977 (in Russian). / [Щепкина, М. (1977). Миниатюры Хлудовской Псалтыри. Москва, 1977].
- Shivarov, N. (1976).** The Psalter. Isagogical notes and exegetical examples. – in: *Duhovna kultura*, 1/1976 (in Bulgarian). / [Шиваров, Н. (1976). Псалтирът. Исагогически бележки и екзегетически примери. – *Духовна култура*, 1/1976], ISSN 0324-1173, 10 pages.
- Shivarov, N. (1994).** Interpretive Psalters in Bulgaria and Russia XIV-XVI centuries. Traditions and new works. A conceptual comparison of the interpretations of Ps. 1. – in: *Tarnovo Literary School*, Vol. 6, Veliko Tarnovo, Bulgaria, 1994 (in Bulgarian). / [Шиваров, Н. (1994). Тълковни псалтири в България и Русия XIV-XVI в. Традиции и нови трудове. Идейна съпоставка на тълкуванията на Пс. 1. – в: *Търновска книжовна школа*, Т. 6, В. Търново, България, 1994], ISSN 954-524-339-2, 12 pages.
- Springer, A. (1880).** Die Psalter-Illustrationen im frühen Mittelalter: mit besonderer Rücksicht auf den UtrechtPsalter. Leipzig, 1880, Kessinger Publishing (sep 2010), ISBN 978-1168369284.
- Steinberg, R. (1878).** Etymological dictionary to the books of the Old Testament, vol. I – Jewish-Russian. Vilna, 1878 (in Russian). / [Штайнберг, Р. (1878). Этимологический словарь къ книгамъ Ветхого Завета, т. I – Еврейско-Руский. Вильна, 1878].
- Theodoret of Cyrus (2009).** Explanation of the Psalms. Moscow, Russia, 2004 (in Russian). / [Феодорит Кирский (2009). Изяснение псалмов. Москва, 2004] ISBN 5-94625-081-7

Латиница

- Braulik, G. (2004).** Psalter and Messiah. Towards a Christological Understanding of the Psalms in the Old Testament and the Church Fathers – in: *Psalms and the Liturgy*, ed. Dirk J. Human and Cas J. A. Vos. New York, 2004, Publisher : T&T Clark, ISBN 978-0567080660, 24 pages.

- Brubaker, L. (2001).** Vision and Meaning in Ninth-century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus. Publisher: Cambridge University Press, 2001, ISBN 9780521621533.
- Cutler, A. (1976).** The Aristocratic Psalter: The State of Research. – in: XVe Congres International d'etudes Byzantines, Actes, III, Art et archeologie, Athens, 1976.
- Cutler, A. (1981).** Liturgical Strata un the Marginal Psalters. – in: Dumbarton Oaks Papers, vol.34/35 (1980/1981), ISSN 0070-7546, 33 pages.
- Evangelatou, M. (2009).** Liturgy and the Illustration of the Ninth-Century Marginal Psalters. – in: Dumbarton Oaks Papers, Vol. 63 (2009), ISSN 0070-7546, 57 pages.
- Grabar, O. (1983).** A Note on the Chludoff Psalter. – in: Harvard Ukrainian Studies, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1983), 8 pages.
- Parpulov, G. (2004).** Toward a History of Byzantine Psalters: a Dissertation submitted to the Faculty of the division of the humanities in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy, Department of Art History. Chicago, Illinois. December 2004.
- Tikkanen, J. (1903).** Die Psaltirillustration im Mittelalter. Die byzantinische Psalterillustration. Der Utrecht-Psalter. – in: Acta Societatis scientiarum fennicde, XXXI, 5, Heilsingfors, 1903.
- Vzdornov, G. (1978).** Commentary on the Kiev Psalter. Moscow, Publisher: Moskau Iskusstvo 1978.
- Walter, Ch. (1986).** Christological Themes in the Byzantine Marginal Psalters from the Ninth to the Eleventh Century. – in: Revue des études byzantines, tome 44, 1986, 19 pages.
- Weitzmann, K. (1960).** Aristocratic Psalter and Lectionary. – in: Record of the Art Museum, Princeton University, Vol. 19, No. 1, Special Number in Honor of the Director Ernest Theodore DeWald on the Occasion of His Retirement (1960), 9 pages.
- Weitzmann, K. (1980).** The Psalter Vatopedi 761 – Its Place in the Aristocratic Psalter Recension. – in: Byzantine Liturgical Psalters and Gospels. London, 1980, 21 pages.

Стефка Кънчева

Православен богословски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико
Търново, ул. „Теодосий Търновски“ №2, България

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6390-4152>

s_kancheva@ts.uni-vt.bg

AUTHOR'S DATA WERE PUBLISHED ACCORDING GDPR RULES AND PUBLICATION ETHICS OF THE JOURNAL (<http://www.math.bas.bg/vt/kin/>)

Received: 21 March 2024

Accepted: 06 June 2024

Published: 30 June 2024

DOI: <https://doi.org/10.55630/KINJ.2024.100102>

Abstract and keywords in Bulgarian

Резюме: Книга Псалтир е най-употребяваната в православно богослужение. През Средновековието се разпространяват илюстрирани псалтири, а на страниците им се появяват миниатюри с новозаветен сюжет. Докладът показва пряката връзка на миниатюрите с новозаветен характер с богослужението на Православната Църква и потвърждава възприемането на книга Псалтир като книга с пророчества.

Ключови думи: Псалтир, миниатюри, екзегеза

KIN Journal, 2024, Volume 10, Issue 1

Science Series Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization

Научна поредица Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация

Научная серия Культурное и историческое наследие: сохранение, презентация, оцифровка

Editors	Редактори/съставители
Prof. PhD. Petko St. Petkov	проф. д-р Петко Ст. Петков
Prof. PhD. Galina Bogdanova	проф. д-р Галина Богданова
Copy editors	Технически редактори
Assist. prof. PhD. Nikolay Noev	гл. ас. д-р Николай Ноев
PhD. Paskal Piperkov	д-р Паскал Пиперков
© Editors, Authors of Papers, 2024	© Редколегия, Авторски колектив, 2024
Published by	Издание на
Institute of Mathematics and Informatics	Институт по математика и
at the Bulgarian Academy of Sciences,	информатика при Българска академия на
Sofia, Bulgaria	науките, София, България

<http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

ISSN: 2367-8038